

**ПРЕПОДОБНИ ПРОХОР ПЧИЊСКИ
– 950 ГОДИНА У СРПСКОМ НАРОДУ**

- тематски зборник -

Врање, 2021.

Издавач
Свеправославно друштво
„Преподобни Јустин Ђелијски и Врањски“

За издавача
Његово Преосвештенство Епископ врањски Господин Пахомије

Уредник
Драгољуб Марјановић

Уређивачки одбор
Влада Станковић
Сунчица Денић
Драгиша Бојовић
Јелена Ердељан
арх. Методије Марковић

Суиздавачи:
Катедра и Семинар за Византологију Универзитет у Београду
- Филозофски факултет
Центар за византијско-словенске студије Универзитет у Нишу
Педагошки факултет у Врању Универзитет у Нишу

САДРЖАЈ

Реч Уредништва	9
Влада Станковић Ктитори манастира Преподобног Прохора Пчињског у средњем веку: цар Роман Диоген, краљ Милутин и значај региона манастира у њихово време.....	11
Радивој Радић Још једном о хронологији живота Светог Прохора Пчињског	18
Драгољуб Марјановић Обнова манастира Преподобног Прохора Пчињског у светлу црквено политичких прилика у Византији и Србији с краја XIII и почетком XIV века	26
Иван Стевовић Манастир Преподобног Прохора Пчињског и црква Светог Ђорђа у Старом Нагоричину: један вид образовања сакралне топографије у доба краља Милутина	37
Јелена Ердељан Мотив јелена у житију и иконографији Светог Прохора Пчињског ...	45
Борис Стојковски Један римокатолички запис о Светом Прохору Пчињском	54
Снежана Ј. Милојевић, Слађана Алексић Житије Преподобног Прохора Пчињског, пустиножитеља и подвижника	80
Драгана Ј. Јањић Средњовековна жупа Пчиња.....	92
Татјана Трајковић, Јелена Стошић Антропонимија „Пчињског поменика“	108
Радован Пилиповић Култ средњобалканских подвижника у обновљеној Пећкој Патријаршији (1557–1766).....	124
Јелена Н. Радосављевић Манастир Свети Прохор Пчињски и ослобођење Врања 1878. године ...	135
Васиљ Јововић Помени подручја Манастира Прохора Пчињског у црногорској штампи („Гласу Црногораца“) крајем XIX и почетком XX века	144

Ивана Женарју Рајовић Четнички покрет и визуелна култура манастира Свети Прохор Пчињски у првој половини XX века.....	153
Урош Шешум Српска четничка акција у источном Повардарју 1911–1912.	173
Владимир Вучковић Први балкански рат и ослобођење манастира Светог Прохора Пчињског	193
Дејан Д. Антић Страдање (1915 – 1918) и канонизација Сурдуличких мученика	208
Јелена Атанасовић Представе Светог Прохора Пчињског у зидном сликарству и његов култ у областима Епархије врањске.....	224
Горан М. Јанићијевић Национални и литургијски контекст приказаног лика Св. Прохора Пчињског и других балканских анахорета у цркви Светог кнеза Лазара у Прибоју на Лиму	236
Драгиша Бојовић „Свети отац“ и „Четири брата“ у прози Григорија Божовића	253
Сена Михаиловић Манастир Преподобног Прохора Пчињског као светосавски јунак у путописима Григорија Божовића.....	265
Сунчица Денић Народне умотворине и предања из пчињског краја у записима Јована Хаџи Васиљевића	275
Драгана Станковић Говор Горње Пчиње у народном стваралаштву пчињског краја	285
Ангелики Деликари Грчки превод дуже верзије Житија Светог Прохора Пчињског Мироточивог. Прилог средњевековној балканској хагиологији.....	302
Ружица Левушкина Структура и лексика „Акатиста Преподобном Оцу Нашем Прохору Пчињском Мироточивом“	316
Епископ стобијски Давид (Нинев) Поетика слободе Преподобног Прохора Пчињског и њено оваплоћење у савременом свету.....	330
Слађана Ристић Горгиев Духовне поуке архимандрита Пајсија	339

Бранко Горгиев	
<i>Православна духовност и савремени свет</i>	349
Мирјана Бојанић Ћирковић, Јелена Јоцић	
<i>Медијска слика духовности</i>	
<i>Манастира Преподобног Прохора Пчињског</i>	361
Горан Ђорђевић, Исак Давидов	
<i>Преподобни Прохор Пчињски – 950 година односа традиције и</i>	
<i>експерименталног научног духа</i>	376

Одржавање научног скупа
ПРЕПОДОБНИ ПРОХОР ПЧИЊСКИ
– 950 ГОДИНА У СРПСКОМ НАРОДУ
25. и 26. септембра 2020. године, као и објављивање
Зборника, финансијски је помогло Министарство правде
Републике Србије – Управа за сарадњу са црквама
и верским заједницама.

СРПСКА ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА У ИСТОЧНОМ ПОВАРДАРЈУ 1911–1912.

Сажетак: Након младотурске револуције 1908, српска четничка акција је престала да се спроводи, као и герилске акције комита и андарта. Након доношења устава у Османском царству Српска четничка организација претопила се у српску политичку организацију у империји. Притисак новог режима је убрзо изазвао обнављање револуционарне акције ВМОРО-а, а затим и Срба чије се чете јављају од лета 1911. на планини Козјаку и у крајевима око Криве Паланке и Куманова. За разлику од претходног периода четничке акције, током 1911. и 1912. српске чете се нису сукобљавале са комитама ВМОРО-а, с којима су односи успостављени ако не на принципу савезништва, а онда свакако на толерисању у циљу одвојене борбе против заједничког непријатеља. Српске чете избегавале су и сукобе са османском војском и њихов главни циљ до лета 1912. било је револуционарно организовање и наоружавање српски изјашњеног становништва. Од тог тренутка главни циљ им је постао припремање устанничких и диверзантских акција за тренутак избијању рата балканских савезника са Османским царством. Рад је написан првенствено на основу необјављене и до сада некористићене грађе из фондова Архива Србије, те на основу малобројних објављених документарних и наративних извора и литературе.

Кључне речи: Балкански савез, Војислав Танкосић, Милован Ђ. Миловановић, четници, ВМОРО, Османско царство.

Још током јануара 1911. године српски дипломатски представници у Софији, Битољу, Солуну и Скопљу учили су живљи рад организације ВМОРО-а у Бугарској и у Османском царству, као и грчких андарти, који су почели да наоружавају егзархисте, односно патријаршисте, своје присталице. Очекивало се да ће с почетком пролећа ВМОРО отпочети герилску акцију. Услед тога српски конзулат у Битољу је почетком марта 1911. добио упутство да почне са тајним наоружавањем српски изјашњених заједница, како Срби не би једини остали ненаоружани у евентуалном поновном распламсавању герилске борбе за османско наслеђе. Министарство иностраних дела¹ је након консултација са српским конзулима у Битољу и Скопљу убрзо по почетку пролећа 1911. одлучило да што пре почне с темељним наоружавањем српских заједница у Старој Србији и припремањем српске четничке акције. Будући да заосталог наоружања Извршног одбора четничке организације из 1908. у магацину

* uros.sesum@f.bg.ac.rs

¹ У даљем тексту МИД

врањског начелства није било довољно, крајем марта Министарство иностраних дела је тражило од владе одобравање ванредног кредита од 100 000 динара за потребе набавке оружја и планиране четничке акције.²

Паралелно са прибављањем новца и материјала текла је и организационо-обавештајна припрема. Почетком фебруара или у првој половини марта настао је документ који носи наслов *Устав тајног удружења Српска одбрана*. Кроз 93. члана устава, написаног свакако на темељу искустава из периода четничке акције 1904–1908, прописана је структура и начин функционисања будуће обновљене четничке организације у Старој Србији и Македонији. Устав је прецизирао начин стварања и функционисања српске револуционарне мреже у Османском царству, од вилајетских до сеоских одбора, њихове дужности, ингеренције и састав, као и начин њиховог формирања; ингеренције и дужности Горског штаба, сеоских и активних чета, те рад четничких тајних судова са прописаним казнама за чешће прекршаје. Предвидео је формирање новчаних фондова, начин наоружавања становништва на терену, устројавање институције „терориста“ – ликвидатора организације у варошима. Дат је и правилник рада четника и војвода, као и текст четничке заклетве. Генерално, Устав је до најситнијих детаља третирао будуће извођење теренске четничке организације и њено деловање.

Пошто је Уставом предвиђено да је организацији и њеној одборској структури у Османском царству надлежан Централни одбор, састављен је и Статут Централног одбора Српске организације. Централни одбор, са седиштем у Београду, по свом статуту је имао да у сарадњи са „земаљском управом“ – владом, наводно независно ради на четничкој акцији у Старој Србији и Македонији. Предвиђено је да, као и у ранијем периоду четничке акције у Србији, делује помоћу Извршног одбора у Врању и других мањих пододбора у Београду и унутрашњости Србије, а у Старој Србији и Македонији преко мреже теренских одбора чије је формирање предвиђао Устав.

Упркос томе што су били боље разрађени и практичнији од свих ранијих конститутивних аката и правилника Српске четничке организације, ни Устав ни Статут сасвим сигурно никада нису заживели, јер у расположивој грађи нема помена о одборима у Старој Србији поменутих током 1911. и 1912. године, док је у Србији формално постојао само Извршни одбор. С друге стране чланови који су се односили на Горски штаб, рад четника, војвода, четничких судова и уопште месне четничке теренске организације вероватно су примењивани, будући да су били базирани на претходном организационом искуству и у складу са неопходностима функционисања четничке организације и њених оружаних или одборских органа.

² Документи, 2009: бр. 59, 171, 185, 190, 225, 226, 261.

У циљу припреме акције крајем марта 1911. састављен је и пресек организационих ресурса Прешевске казе. Списак је садржао податке о броју војно способних мушкараца у српским селима у поменутој кази, броју коња, кућа и финансијској моћи тајних сеоских фондова предвиђених за трошкове наоружавања мештана.³

Након финансијских и организационих припрема приступило се и раду на стварању чета. Последњих дана априла 1911. министар иностраних дела Милован Ђ. Миловановић затражио је од министра војног Степе Степановића да одобри шестомесечно одсуство и његовом Министарству по хитном поступку стави на располагање пешадијског капетана II класе Војислава Танкосића, четничког војводу из периода четничке акције пре 1908. и старешину четника мобилисаних и увежбаваних за време Анексионе кризе 1908–1909. Танкосић је већ сутрадан добио одсуство и ставио се на расположење МИД-а. Десетак дана касније, 13. маја 1911. капетан је, следећи претходни усмени налог председника владе и министра иностраних дела Миловановића, саставио предлог извођења будуће четничке акције. Танкосић је сматрао да је неопходно да се четничка организација у пределима јужно од Шар-планине што пре обнови у оном опсегу у којем је постојала до Младотурске револуције јула 1908. године. Уверавајући министра да ће се организациони рад кретати увек у духу директива из МИД-а, капетан је захтевао спровођење неколико корака који су по њему представљали нужне предуслове за отпочињање четничког рада. Како би упослио тридесетак четника које је сместио у Ђуприју одмах по добијању одсуства, Танкосић је тражио да му се повери извођење њихове обуке, те је за њих, али и за будуће четнике тражио обезбеђење довољне количине брзометних пушака система Маузер М 99, као и набавку довољних количина експлозива. За наоружање села у четничкој организацији у Старој Србији истом приликом тражио је 1 000 комада тада застареле спорометне пушке острагуше система Бердан са пратећих 200 000 метака. Танкосић је истакао да нема намеру да се бави новчаним снабдевањем четника, те је за тај посао препоручио свог друга из четничких дана, такође некадашњег војводу и вршиоца дужности шефа Горског штаба из периода акције пре јула 1908, капетана II класе Војина Поповића Вука. Чини се да је министар Миловановић одобрио део тачака из плана капетана Танкосића, јер је последњи од априла до краја јула боравио у Ђуприји, где је формирао и водио камп за обуку и вежбу четника, такозвану „четничку школу“.⁴

³ Документи, 2009а: прилог Б, бр. 1–3.

⁴ Ваља нагласити да су у кампу за обуку добрим делом били заступљени стари, искусни четници, али и омладина из српских крајева под влашћу Аустро-Угарске, већином из Босне и Херцеговине, која се у Танкосићевом кампу вежбала и 1908–1909 (Документи, 2009а: бр. 429; АС, МИД, СПА 1911, министар војни С. Степановић, министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, стр. пов. 49, 17/30. 4. 1911).

Анализирајући претходно рад комитских чета ВМОРО-а у рејону свог конзулата, а у вези са претходним питањем МИД-а да ли сматра потребним да Срби предузму контрамере, скопски вице-конзул Јован Вучковић је 1. јула 1911, одговорио потврдно, истакавши притом потребу за што бржим стварањем српске теренске револуционарне мреже и наоружавањем српски изјашњених заједница у рејону његовог конзулата. Вице-конзул је истакао да су комитске чете ВМОРО-а у рејону конзулата састављене од изузетно малог броја људи, да се клоне сукоба са османским одредима, те да им је главни циљ наоружавање егзархијских села и учвршћивање револуционарне комитске месне организације. Иако комите до тада нису покушавале да улазе у српски изјашњена насеља, нити претиле њиховим првацима или тражили да Срби приђу њиховој организацији или Егзархији, Срби из села у суседству егзархијских која су походиле чете, били су узнемирени и уплашени, јер нису имали оружје да се одбране у случају евентуалног напада, нити су у околини постојале српске чете које су у случају комитског напада могле да их заштите. Пошто је сматрао да је опасно оставити села незаштићеним, вице-конзул је за први мах предлагао припрему четничког организовања, а као први корак у том правцу предлагао је нови размештај митрополитских намесника, школских управитеља и учитеља, као носиоца будуће теренске тајне организације. Вице-конзул је сматрао да би са слањем чета требало почети тек након што се српске заједнице организују у тајне одборе.⁵

Упркос процени скопског конзулата начелник Конзуларног одељења МИД-а Јован Марковић је нешто пре 26. јула 1911. у писму заступнику министра финансија М. Капетановићу закључио да су тврдње српских дипломата из Софије, Скопља, Битоља и Солуна о поновном активирању герилске акције комита ВМОРО-а у Старој Србији и Македонији биле преувеличане, те да отпочињање српске четничке акције није нужно и да у блиској будућности по свој прилици неће бити потребе за српским четама. У складу с таквом проценом Танкосићев четнички камп у Ћуприји је по налогу МИД-а распуштен, а у њему је задржан само мањи број четника за случај евентуалне ненадане потребе њиховог слања у Османско царство.⁶

Два дана пре Марковићевог писма Капетановићу, капетан II класе Војин Поповић Вук, који се у том тренутку налазио на одсуству, послао је из околине манастира Светог Прохора Пчињског, где је на планини Козјак био старешина мање чете, писмо врањском окружном начелству.⁷ Шеф Конзуларног одељења Јован Марковић 26. јула изгледа није знао да је српска чета послата у Османско

⁵ Радило се о предлогу постављања на кључне позиције учитеља, управитеља и намесника који су у претходном периоду акције били носиоци организационе структуре (Документи, 2009а: бр. 638).

⁶ Документи, 2009б: бр. 77.

⁷ Документи, 2009б: бр. 161.

царство, а то свакако није било познато ни скопском конзулату, који је за Вуков боравак на Козјаку сазнао тек по капетановом преласку границе. Наиме, заступник министра иностраних дела Јован Јовановић Пижон писао је скопском конзулату 22. јула, вероватно на основу његове несачуване претходне жалбе, да ниједна чета неће бити пребачена преко границе без претходног договора са конзулатом. Истом приликом Пижон је наложио врањском начелству да строго пази да ниједна чета не пређе границу без изричитог одобрења његовог Министарства.⁸ Заправо, врањски начелник Петар Благојевић пребацио је Војина Поповића и његове људе по налогу заступника Пижона, обавезавши се да ће ту своју активност држати у строгој тајности, те је горе поменути налог врањском начелству заправо представљало Пижоново прикривање чињенице да је намерно или ненамерно пропустио да обавести конзулат о преласку чете. Поред протеста скопског конзулата тајење пребацивања чете изазвало је и незадовољство капетана Божица Симића, надзорника граничног рејона са седиштем у Ристовцу. Капетан Симић је поверљивим актом Министарства унутрашњих дела од 31. маја 1911. постављен на дужност у Ристовцу ради прикупљања „војничких важних извештаја са суседних иностраних територија, ради ступања у споразум са нама оданим људима, на пограничним зонама суседних држава“, те је сматрао да је врањском начелнику била дужност да га обавести о пребацивању чете капетана Поповића. Незадовољство капетана Симића начелником било је неосновано, јер се заправо радило о преклапању ингеренција Министарства иностраних и унутрашњих дела. Министарство војно је свакако уступило на расположење МУД-у капетана Симића и ставило му у дужност да обавља исте поверљиве послове које је вршио и врањски начелник, што је и произвело Симићев сукоб са начелником Благојевићем. Рад државних чиновника на граници на истим поверљивим пословима без претходног усаглашавања и у наредних неколико дана изазивао је жучну преписку између министарстава.⁹

⁸ Документи, 2009б: бр. 71.

⁹ Жеља капетана Божица Симића да у своје руке узме загранични рад у пограничној зони на југоисточној српско-турској граници последњих дана јула и почетком августа донела је нове неприлике. Неискусан у заграничним пословима, он је уместо да делује преко повереника позвао на састанак на српској територији бујановачког проту и неколико учитеља покушавајући да договоре с њима маскира позивом заграничних гостију на ручак код ристовачког учитеља. Турске власти су посумњале у природу посете и првобитно забраниле прелазак Бујановчана, али су им на крају дозволиле одлазак. Загранични гости су се потом у Ристовцу састали са Симићем. Османске власти су по повратку проту и учитеља из Србије сазнале за њихов састанак са Симићем и схватили да капетан врши неку поверљиву дужност на граници. Симић је поред овог учинио још неколико пропуста, притом директно опонирајући осталим пограничним чиновницима. Тако је издавао поверљиве запевести финансијским стражарима, наређујући им да његова наређења држе у строгој тајности. Пошто су финанси били чиновници Министарства финансија о свему су обавештавали своје надлежне, што је изазивало протесте Министарства финансија код Министарства војног и Министарства унутрашњих дела (Документи, 2009б: бр. 181).

Журно пребацивање чете без претходног обавештавања скопског конзулата и Конзуларног одељења по свој прилици било је последица пристизања алармантних вести о одлуци ВМОРО-а да поново покрене четничку акцију и о кретању и активностима комита у околини српских села током двадесетак дана пре одласка капетана Поповића на Козјак. Последњих дана јуна и у прве три недеље јула комитске војводе пресретале су сељаке српски изјашњених села и тражиле од њих, мада углавном на пријатељски начин, да укључе своја села у састав револуционарне мреже ВМОРО-а или да барем помажу и не угрожавају њено функционисање и рад. Комите су се нарочито трудиле да придобију оне српски изјашњене заједнице које су се налазиле на каналима којима су пре јула 1908. из Бугарске преко Вардара пребациване комитске чете и оружје. Најживља комитска активност испољавала се у Малешкој, Кочанској, Кратовској, Кумановској, Кривопаланачкој и Велешкој кази, јер је за ВМОРО било нужно да учврсти организацију у бугарско-турској пограничној зони и створи канале за прелаз чета и оружја на десну обалу Вардара.

Највећи притисак комита доживело је тада српски изјашњено Нивичане у околини Кочана. Ово село је једино у Кочанској кази током четничке акције успело да одоли притисцима комита као српско, а налазило се на комитском каналу, те је кочански војвода Симеон Георгиев Клинчарски у више наврата покушао да га уведе у мрежу ВМОРО-а. Војвода је у први мах тражио да сељаци примају његову чету и формирају месну револуционарну организацију, истичући да је комитски покрет у основи хришћански, антитурски, а не просрпски или бугарски. Пошто су се укључивању у мрежу ВМОРО-а противили сеоски патријаршијски свештеник и учитељ месне српске школе, војвода им је почетком јула заповедио да напусте село уколико желе да остану у животу, а затим је дошао у Нивичане и чак судио двојници сељака за ситне прекршаје према организацији ВМОРО-а. Нивичанци су били уплашени, те су формирали сеоску самоодбрамбену чету, тражећи оружје за њу од српског конзулата у Скопљу. Крста Лазаров Коњушки, кумановски војвода ВМОРО-а, отприлике у исто време тражио је од српске заједнице у мешовитом, егзархијско-патријаршијском велешком селу Руднику, које се налазило на најповољнијем месту за прелазак Вардара, да ступи у револуционарну мрежу његове организације, прима његову чету и помаже је у случају потребе, али није тражио протеривање патријаршијског свештеника и српског учитеља. Исти војвода тражио је састанак са бившим српским војводом Денком Божиновићем Чумом, који се по предаји чета 1908. настанио у егзархијском упоришту Младом Нагоричану. Денко је, међутим, одбио састанак. До скопског конзулата доспела је и нетачна информација да је војвода Коњушки одвео у гору једног Србина из стратешки важног кума-

новског села Орашца, јер је дознао да планира да га изда властима. Последњих дана јуна ветеран српске четничке акције поп Димитрије Дича Трајковић из кумановског села Бељаковца сазнао је да му се спрема ликвидација од стране локалних Албанаца, што је дало повода сумњи да су можда комите желеле да ликвидирају свештеника користећи се плаћеницима.

Крајем јуна комитски војвода Тодор Александров пресрео је српског, патријаршијског свештеника кратовског села Шопског Рудара, тражећи од њега прилог за попаљено егзархијско село Стубле. У суседству српских села ликвидацију сумњивих, одузимање оружја које је власт делила мештанима за одбрану од чета и утврђивање организације ВМОРО-а вршили су и војвода Јосиф Бица¹⁰ из села Радибуша и штитски војвода Иван Брља. Живо кретање комита опајало се и у велешкој околини, у околини српских заједница. Ни тамо Срби нису узнемиравани од комита.¹¹

Свакако да је Јован Јовановић Пижон, који је као бивши скопски конзул добро познавао локалне прилике, схватио да је слање чете и што раније српско организовање ургентно, те је чету послао пре претходних консултација са скопским консулатом, капетаном Танкосићем и чак пропустио да о томе обавести начелника Конзуларног одељења сопственог Министарства. Притом, хитно извођење организације очигледно није предвиђено у свим заједницама у Старој Србији јужно од Шар-планине, већ само у Прешевској, Кумановској и Кривопаланачкој кази, односно, у областима у којима се јавила живља организациона активност ВМОРО-а и чије би умрежавање због близине српске границе представљало основу за даље ширење четничке мреже према Вардару.

*

Упркос високом степену конспиративности појава српске чете на Козјаку није дуго остала непозната османским властима. Кмет српски изјашњеног села Аљинца је почетком августа 1911. жандармеријској испостави у селу Бајловцу дојавио да је српска чета улазила у његово село и оптужио двојицу својих сељана да су с њом

¹⁰ Бица је пре 1908. био српски четник, а његово родно село је у више наврата признавало и отказивало оданост Српској четничкој организацији. По Младотурској револуцији је прешао на егзархијску страну, као и његово село, а одметнуо се 1910. након убистава османског наредника и српског првака Лазара из Радибуша. Од тада је четовао по околини као комита (Документи 2009: бр. 425; Документи, 2009в: бр. 425).

¹¹ Доцније се испоставило да је одведени Србин из Орашца, иначе шурак српског учитеља из села Руђинца Манасија Тасића, био жртва османских жандарма. Иако су орашачки сељаци похапшени и при испитивању признали властима да су отетог предали Крсти Коњушком, кумановска егзархијска заједница тврдила је Манасију Тасићу да не зна ништа о отмици његовог рођака, али да ће се потрудити да сазна где је и да га ослободи. Похапшени су дакле били приморани да признају оно што нису учинили, али је до потврде тачности вест о отмици Србина од стране комитског војводе данима држала да су отетог предали српске заједнице (Документи, 2009а: бр. 643, 658, 661, 674, 678, 680; Документи, 2009б: бр. 3, 31, 42–44, 57, 58, 84; АС, МИД, ППО 1911, Р. 1, скопски вицекомзул Ј. Вучковић, МИД-у, пп. но. 1367, пп. но. 3553, 15/29. 6. 1911, 17/29. 6. 1911; исто, Р. 889, скопски вицекомзул Ј. Вучковић, МИД-у, пп. но. 1544, пп. но. 4115, 1/14. 7. 1911, 7/20. 7. 1911).

у вези, што је изазвало потере. Гоњење међутим није много нашкодило Поповићу-Вуку, јер се по селима кретао искључиво ноћу и с малом пратњом. Исто је чинио и Петко Илић који се није одметнуо, већ је током ноћи формирао месну четничку организацију, по свој прилици у кумановској околини. Турске власти су убрзо посумњале да се војвода Петко бави четничким активностима, те су долазили његовој кући у Старо Нагоричане образлажући свој долазак потребом да се одазове војној обавези. Да би сакрио Илићеве активности МИД је организовао да се у Куманово пошаље телеграм из Београда којим се Петко наводно јавио из болнице и којим је обећао да ће се убрзо и лично пријавити властима уколико то буде потребно. Телеграм је умирио турске власти и Петко је наставио да делује као и до тада.¹²

Већи број четника и чета капетану Поповићу није био потребан, пошто је само стварао, или боље рећи оживљавао месне четничке одборе, тајне сеоске чете и курирску службу. За првих неколико дана свог боравка, до почетка августа 1911, организовао је неколико српски изјашњених села на тремећи Кумановске и Прешевске и отпочео организацију таквих села Кривопаланачке казе. Петко је у исто време и на исти начин вероватно деловао у Кумановској кази. По процени војводе Вука организациони посао у Кривопаланачкој и Кумановској кази није имао изгледа да буде брзо окончан, јер је због страха мештана организовање ишло споро. До почетка септембра 1911. Вук је ипак успео да организује приличан број села и подели оружје које је са собом понео, те је тада сам прешао у Србију по још људи и оружја. Након четвородневног боравка у Србији вратио се на терен у друштву шест четника првих дана септембра.¹³

*

У архивској грађи Архива Србије, пореклом из фондова Министарства иностраних дела, врло мали број докумената односи се на организационе активности Војина Поповића и његових људи на тремећи Србије, Бугарске и Османског царства. Изостанак грађе је последица тога што је Министарство иностраних дела, можда чак и пре Поповићевог првог преласка, заграничне четничке и организационе послове у Србији и ван ње по свему судећи предало у надлежност Одбору за народну одбрану, чија архива није сачувана. Сачуван је само мали део преписке Одбора са МИД-ом, односно део писма које је Одбор слао Министарству.¹⁴

¹² Документи, 2009б: бр. 201, 229.

¹³ Документи, 2009б; 161, 181, 295; АС, МИД, СПА 1911, телеграм врањског окружног начелства, МИД-у, стр. пов. 127, 29. 8 / 11. 9. 1911.

¹⁴ Војин Поповић је августа 1911. у Врању тражио помоћ у заграничним активностима позивајући се на ауторитет председника Одбора за народну одбрану генерала Божидара Јанковића. Средином септембра 1911. МИД је од Министарства војног тражио да се Одбору за народну одбрану пошаље укупно 600 пушака преко Врањске окружне команде, командира чета граничне трупе у Медвеђи и Куршумлији и официра на Рашкој и Јавору. Последње указује да је држава ставила своје институције у службу Одбора на заграничним пословима (Документи, 2009б: бр. 295; АС, МИД, ИО, К. 12, МИД, Министарству војном, 5/18. 9. 1911, стр. пов. 527).

На основу малобројних сачуваних докумената о четничким активностима с леве стране Вардара од јула до краја 1911, може се закључити да се Одбор за народну одбрану у сарадњи с врањским начелством старао да војводи Вуку обезбеди оружје, муницију и друге потребе, као и да је Поповић често сам или у друштву с четницима прелазио с терена у Врање. Тако је почетком октобра прешао у Врање да би се састао са једним од вођа некадашње теренске четничке организације Давидом Димитријевићем, који је састанак и иницирао, вероватно ради организационих послова.¹⁵ Поповић је у другој половини октобра изгледа покушао да увећа своју чету, јер је преко курира од врањског начелника тражио 10 брзометних и шест манлихерових пушака, али је на његов захтев негативно одговорено. Молба за увећањем чете за два четника, које је у Вуково име врањском начелнику пренео председник Одбора Народне одбране Божидар Јанковић, одобрена је тек у првим данима новембра. Ново појачање од десет четника стигло је у Поповићеву чету вероватно у новембру, када је тражио десет револвера и ножева од врањског начелства.¹⁶

Вероватно услед страха да српске чете не прошире своју делатност и на организовање оних села која су цела или делимично прешла на егзархијску страну након Хуријета 1908. у Кривоаланачкој кази комите су током јесени 1911. у њу послале појачања. У кази су од септембра деловале чете Јосифа Бице и извесног војводе Аћима Спасева из села Радибуша. Војвода Јосиф је крајем октобра у Радибушу ликвидирао жену сеоског кмета због оглушавања о наредбе организације, свакако у жељи да учврсти дисциплину. У истом циљу је са својом четом повео радибушког егзархијског свештеника, кога је доцније погубио, и два сељака таоца, које је пребацио у Бугарску. Насиље није уродило плодом, напротив. У село је недељу дана након акције војводе Јосифа ушао српски војвода Петко Илић и без отпора или принуде увео у српску организацију цео Радибуш, изузимајући кућу кмета, свежег удовца. Пример Радибуша следила су и околна села која су пре 1908. краће или дуже била у српској организацији: Подржи Коњ, Црцорија, Осиче, Габар, Баштево и Длабочица. Сељаци су до децембра затворили бугарске егзархијске школе, протерали егзархијске учитеље и положили заклетву оданости српској организацији.

Ширење српске четничке организације уплашило је скопског конзула Панту Гавриловића који је сматрао да „освајање“ села, како се изразио, представља акт непријатељства према Бугарима,

¹⁵ АС, МИД, СПА 1911, телеграм писара врањског начелства Д. Драгашевића, МИД-у, стр. пов. 148, 23. 9 / 6. 10. 1911.

¹⁶ АС, МИД, СПА 1911, телеграм писара врањског начелства Д. Драгашевића, МИД-у, стр. пов. 132, 4 / 17. 10. 1911; исто, начелник Врањског округа М. Лазаревић, МИД-у, стр. пов. 149, 28. 10. / 11. 11. 1911; исто, исти, истом, телеграм, од 28. 10. / 11. 11. 1911; секретар врањског начелства, Д. Драгашевић, МИД-у, стр. пов. 232, 17/30. 11. 1911.

односно егзархистима и ВМОРО-у, те да Срби у његовом рејону нису спремни на сукоб нити довољно четнички организовани. Гавриловић је протествовао због агресивности чета, подозревајући да је МИД мимо његовог знања наложио четама да делују агресивно. Из МИД-а је Гавриловићу одговорено да поручи четама да не чине насиља према егзархистима и њиховим селима, те да их ни на који начин не изазивају.¹⁷ Страх конзула и препорука МИД-а су били излишни, јер насиља није било. Петко је заправо искористио револт егзархиста изазван насиљима комита, те Бугари нису имали основе да се жале. С друге стране бугарска дипломатија је због избијања турско-италијанског рата крајем септембра 1911, због страха да ће европски османски поседи пасти у руке Италије или неке друге силе, била склонија да зажмури на српске акције у Повардарју. Са Србијом, која је ненадано искрсла као жељени савезник Софије, у новим околностима није било пробитачно затезати односе због пет села. Протести су стога изостали, као и било каква озбиљнија реакција комита ВМОРО-а. Штавише, комитске војводе у Кумановској и Велешкој кази су српским просветним представницима и српским селима у последња три месеца 1911. износиле понуде за заједнички рад и сарадњу у борби за ослобођење пропраћене позивањем на словенско и православно братство. Пријатељско иступање комита на појединим тачкама по свој прилици није представљало иницијативу војвода које су износиле понуде, јер је бугарски конзул у Скопљу питао српског шта мисли о споразумном раду чета, што је конзула Гавриловића навело на закључак да је заправо он упутио комите на братимљење са Србима. МИД је био подозрив према напрасном исказивању словенске и хришћанске солидарности комита и бугарског конзула, те је препоручио српским првацима и просветним радницима да се држе резервисано према понудама те врсте и да се правдају неопходности споразума на вишем нивоу. Истовремено им је поручивано да се постарају да наоружају или селоским четама обезбеде у потпуно егзархијским крајевима истурена српски изјашњена села.¹⁸

*

Нужни предуслов за четничко организовање српски изјашњених села у Старој Србији било је наоружавање организованих села и снабдевање оружјем и новцем четника на терену. Као што је већ речено, заграничне поверљиве послове у вези с четама МИД је свакако од августа 1911, а вероватно и раније, препустио Одбору за народну одбрану. Председник Одбора генерал Јанковић и чланови његове организације су, углавном служећи се државним институцијама, бринули о потребама четника и наоружавању Срба

¹⁷ Документи, 2009в: бр. 597, 613, 686, 706, 729; АС, МИД, СПА 1911, стр. пов. 186, капетан В. Поповић, капетану В. Танкосићу, 5/18. 11. 1911.

¹⁸ Документи, 2009в: бр. 621, 700, 733; АС, МИД, ППО 1911, Р. 78, Ф. 3, скопски конзул П. Гавриловић, МИД-у, пов. но. 55, 29. 11. / 12. 12. 1912.

у Османском царству. Намерен да финансирањем и давањем инструкција Одбору, преко њега закулисно изводи заграничне послове, МИД је снабдевање и извођење четничке акције јако закомпликовао. Наиме, четници би са терена тражили од Одбора оружје, муницију и опрему, затим би се он се по њиховим захтевима обраћао МИД-у, затим би МИД тражио од Министарства војног материјал, или га набављао на друге начине, да би потом преко врањског начелства предавао локалном одбору Народне одбране, како би он задовољио потраживања четника и организације на терену.¹⁹ Новчано снабдевање је спровођено на исти начин, само нешто једноставније. МИД је одбору исплаћивао месечну суму за трошак четовања и друге послове Одбора, те би онда он, преко врањског одбора организације²⁰ слао новац четницима на терену. Четници у Србији финансирани су такође из одборске касе.²¹

Организационе способности одговорних за извођење четничке акције у Србији изгледа нису задовољиле критеријуме Војислава Танкосића, те је он децембра 1911. упутио МИД-у неку врсту програма у пет тачака „ради интензивнијег, правилнијег и лакшег рада на југу“. Танкосић је предлагао да се на места командујућих официра граничне трупе поставе људи који су раније учествовали у четничкој акцији и да се остало људство граничне трупе подвргне посебној обуци за заграничне послове у посебно формираном кампу који би био установљен у Прокупљу. Поред тога тражио је да се приступи што бржој набавци оружја и експлозива. О детаљима свих тачака Танкосићевог плана министра је имао известити мајор Алимпије Марјановић, некадашњи шеф Горског штаба источног Повардарја. МИД је усвојио предлог и убрзо је Министарство војно по молби МИД-а поставило мајора Марјановића за команданта

¹⁹ Председник одбора за Народну одбрану Божидар Јанковић обраћао се врањском начелству за разне потребе Војина Поповића и теренске организације током јесени и зиме 1911. године. Почетком новембра тражио је да се у Османско царство пребаце два наоружана и опремљена четника, а децембра исте године 30 пушака система Бердан, којима су у претходном периоду наоружаване сеоске чете. Случај берданки осликава начин функционисања снабдевања чета на терену. Генерал Јанковић је тражио берданке од начелника, који је за издавање тражио и добио одобрење надлежних и затим их предао извесном Павићу, члану локалног одбора Народне одбране. Вероватно Светозару Павићу, професору Врањске гимназије (АС, МИД, СПА 1911, врањски начелник М. Лазаревић, МИД-у, стр. пов. бр. 175, 29. 10. / 11. 11. 1911; врањски начелник М. Лазаревић, МИД-у, стр. пов. бр. 209, 4/17. 12. 1911; АС, МИД, ИО, К. 12, врањски начелник М. Лазаревић, МИД-у, 10/23. 1. 1912; Данило, Милану, 21. 1. / 3. 2. 1912).

²⁰ Врањски одбор Народне одбране је по свој прилици вршио улогу Извршног одбора, будући да је радио све оно што је пре 1908. вршио орган под тим именом. Вук Поповић се маја 1912. једним писмом обратио Извршном одбору, са терена, што уједно представља његов једини помен (АС, МИД, ИО, К. 12, В. Поповић, Извршном одбору, 26. 5. / 8. 6. 1912).

²¹ Одбор за народну одбрану је од јануара до септембра 1911. примао месечно 2 000 динара од МИД-а, из ванредног поверљивог кредита од 300 000 динара. Решењем МИД-а од 16/29. 8. 1911. из ванредног поверљивог кредита од 100 000 динара Одбор је примио 2 500 динара „на име четничке акције у Старој Србији и Македонији“. Исту суму „на име рада у Старој Србији“ Одбор је из истог кредита добио и 4/17. 10. и. и 12/25. 11. 1911. По 3 000 динара за јануар и фебруар 1912. Одбор је добио „на име поверљивог рада у Старој Србији и Македонији“ (АС, МИД, БО, К. 147, 163, 164, признанице Одбора за народну одбрану).

граничне трупе. Почетком марта наредне године за командира прве чете граничне трупе у Луковској Бањи постављен је капетан Павле Блажарић, некадашњи шеф Горског штаба западног Повардарја; за командира четврте чете у Врању Војин Поповић Вук; прве чете у Куршумлији капетан Драгутин Николић; за команданта треће чете граничне трупе у Медвеђи постављен је капетан Никодим Рацић, док је Војислав Танкосић прекомандован у штаб команде граничне трупе.²² Усвајање Танкосићевог предлога од стране МИД-а заправо је означило уступање провлађујућег утицаја над четничком акцијом војном фактору, следствено припадницима организације Уједињење или смрт „Црне руке“ којој су припадали Танкосић и Поповић, доцније и Рацић, као и већ помињани надзорник граничног рејона у Ристовцу Божин Симић. Индикативно је да је готово истовремено са преузимањем кључних положаја на граници од стране чланова организације Уједињење или смрт, капетан I класе Милан Васић, такође „црнорукац“, дошао на кључно, секретарско место Одбора за народну одбрану. По речима члана организације Уједињење или смрт Чедомира Поповића његова организација је именованем Васића присвојила Народну одбрану.²³

Преовлађујући утицај чланова организације Уједињење или смрт и постављање искусних четника и организатора на границу нису одмах довели до бољег функционисања заграничних послова, чак се може рећи да је убрзо после тога дошло до неке врсте сукоба између Одбора за народну одбрану и других учесника у четничкој акцији и официра „црнорукаца“. Тако су марта 1912. до надлежних дошле вести да су комесар полиције у Ристовцу, задужен за снабдевање оружјем скопског конзулата, и управник ристовачке царинарнице радили на своју руку и тајили своје акције од капетана Божића Симића, који им је узвраћао истом мером. Последње се лоше одра-

²² Васа Казимировић сматра да је постављање Марјановића за шефа четничке обуке у Прокупљу било последица иницијативе престолонаследника Александра Карађорђевића и да је услед његове жеље да не дозволи „црнорукцима“ да преузму тај камп дошло до сукоба између њега и њему оданог мајора Марјановића са члановима организације. Дакле, уколико тврди у погледу престолонаследникове жеље да Марјановић буде шеф кампа има основа, она се није разликовала од жеља Танкосића и његових другова (Казимировић, 2013: 381–382; АС, МИД, СПА 1911, непотписан и недатиран, али Танкосићевим рукописом састављен реферат; Министарство иностраних дела, Министарству војном, 16/29. 12. 1911; *Службени војни лист*, 18. 1. 1912, 19–20; исто, 15. 3. 1912, 115–116).

²³ По Чедомиру Поповићу Васић је прво постао члан централне управе организације Уједињење или смрт, те је након интервенције организације „упућен“ за секретара Одбора за Народну одбрану. Васић је судећи према списку чланова организације Уједињење или смрт Велимера Вемића члан постао 10. 1. 1912. године. Према писму председника Одбора за Народну одбрану генерала Јанковића, председнику владе Миловану Миловановићу од 23. 12. 1911. секретарско место је остало упражњено, јер је дотадашњи секретар, капетан Милан Прибићевић поднео молбу да се ослободи дужности док не положи мајорски испит. Јанковић је препоручивао Васића за секретара, јер је имао положени мајорски испит и донекле био упознат са радом Одбора за народну одбрану. Последње писмо јасно показује, да уколико је било „присвајања“ Одбора за народну одбрану, оно је учињено уз одобрење њеног председника и председника владе (АС, МИД, ИО, К. 12, Б. Јанковић, М. Миловановићу, 10/23. 12. 1911; *Тајна превратна организација*, 1918: 368–369; Роровић, 1927: 144; Поповић, 1927а: 314).

жавало на извођење заграничних послова и нарушавало углед вођа четничке акције.²⁴ Крајем априла 1912, свакако услед горе представљених сукоба, Одбор за народну одбрану је одбио да се надаље стара о извођењу четничке акције. Четрнаесторицу четника који су се 25. априла вратили с терена у Београд Одбор је одбио да издржава, на шта је капетан Танкосић, као њихов заштитник, тражио од шефа Конзуларног одељења Милана Ракића да се новац за њихово издржавање исплати из дела буџета МИД-а намењеног Одбору. Сутрадан се са жалбом на Одбор МИД-у јавио и врањски начелник. Чланови локалног пододбора Павић и Мијајло Стевановић Цупара начелнику су спровели рачуне за спрему и боравак четника правдајући се наређењем о искључивању чланова Народне одбране из поверљивих заграничних послова, без прецизирања од кога су ту наредбу добили. Истог дана врањски начелник је сазнао да је генерал Божидар Јанковић обавестио Војина Поповића, који се тада налазио на терену, да се убудуће неће старати о његовим потребама нити му слати наређења.²⁵ Оставши без команде и снабдевања, капетан Поповић се на терену нашао у недоумици шта да чини, будући да је у тренутку када му је јављено да је препуштен себи припремао канал за пребацивање четника у западно Повардарје, односно интензивирање српске четничке акције с обе стране Вардара. Из Београда му је након што се обратио са молбом о разјашњењу ситуације поручено да настави рад по претходним упутствима.²⁶

Престанак командовања Одбора над акцијом није прекинуто њено спровођење, али ни учешће Народне одбране у заграничном раду, бар не њеног секретара мајора Милана Васића. По искључивању Одбора за народну одбрану из четничке акције министар иностраних дела Миловановић писао је 1. маја 1912. министру војном Степи Степановићу да се јавила потреба да се о материјалном снабдевању четника у Србији и на терену убудуће стара један виши официр споразумно с МИД-ом. Услед тога Миловановић је затражио да му Министарство војно одабере и стави на располагање такву личност. Избор Степановића пао је на мајора Милана Васића, коме стављање на расположење није било ни потребно, јер се већ налазио у том статусу као секретар Одбора за народну одбрану.²⁷ По прорачуну састављеном почетком маја МИД је Васићу за месечно издржавање свих активних четника у мају издао 4 000 дина-

²⁴ АС, МИД, СПА 1911, М. Мићић, шефу конзуларног одељења М. Ракићу, стр. пов. 79, 14/27. 3. 1912.

²⁵ Да ли је наређење члановима Одбора издао њихов председник, МИД или пак Танкосић после инцидента са четрнаесторицом четника, на основу расположивих извора није могуће закључити.

²⁶ АС, МИД, ИО, К. 12, капетан В. Танкосић, шефу Конзуларног одељења М. Ракићу, стр. пов. 122, стр. пов. 1189, 16/29. 4. 1912; врањски начелник М. Лазаревић, МИД-у, стр. пов. 123, 17/30. 4. 1912; исти, истом, стр. пов. 124, 18. 4/1. 5. 1912.

²⁷ АС, МИД, ИО, К. 12, министар иностраних дела М. Миловановић, министру војном, С. Степановићу, стр. пов. 36, 18. 4. / 1. 5. 1912; министар војни С. Степановић, М. Миловановићу, министру иностраних дела, стр. пов. 135, пов. бр. 57, 25. 4. 8. 5. 1912.

ра, а иста сума исплаћена је и у јулу и августу, вероватно и у јуну и септембру, мада признанице и решења о исплати за те месеце нису пронађене.²⁸ Старање о материјалним потребама подразумевало је и набавку оружја и опреме за четнике, те се Васић старао и о овим потребама четника.²⁹

Пошто је питање материјалног снабдевања четника именованом Васића разрешено, шеф конзуларног одељења Милан Ракић је четничку акцију у источном и западном Повардарју заједно са осталим заграничним пословима 9. маја 1912. ставио под команду капетана Војина Поповића Вука. Иако је у Ракићевом писму врањском начелнику наведено да ће Поповић, као командир чете граничне трупе у Врању, акцију уместо Одбора за народну одбрану надаље спроводити у споразуму са његовим начелством, чињеница да је начелник истим писмом обавезан да капетану преда четнички магацин са оружјем и опремом, који се до тада налазио под његовом контролом, јасно је говорила ко је одмах на почетку споразумног рада означен као „старији партнер“.

Успешан организатор четовања на терену и храбар војвода, Поповић Вук је показивао мањак вештине у вођењу конспиративних активности и гипкости у односима са цивилним властима. Свакако у жељи да спречи страдање својих људи на терену током јула 1912. је помоћу четника хапсио османске поданике у Врању под оптужбом за шпијунажу и чак пратио и претио османским чиновницима у истом граду. Његови четници су следили пример свог вође те су током истог месеца у Врању напали хоџу и чак убили једног Србина из села Раковца у Прешевској кази, на османској територији. Поступци Поповића и четника изазвали су жалбе османског врањског конзула, те је у жељи да спречи цурење информација капетан заправо османским властима разоткрио своју праву улогу. Тражећи шпијуне и међу Србима из Краљевине, Поповић је хапсио и испитивао и српске поданике, што га је убрзо довело у сукоб са новим окружним начелником Ђуричином. На упозорење да полицијска власт није у његовој ингеренцији Поповић је начелнику одговорио да ће, ако буде потребе од полицијских напада бранити и оружјем. Идеја о споразумном раду Поповића и начелника показала се дакле као илузија.³⁰

²⁸ Војин Поповић је почетком јуна 1912. писао „господину мајору“, свакако Васићу, да му што пре пошаље новац, најмање 1 500 динара (АС, МИД, ИО, К. 12, решење министара иностраних дела М. Миловановића о издавању 4 000 динара на име издржавања четника у земљи и на терену за месец мај, стр. пов. 145, стр. пов. 150, 1/14. 5. 1912; Решење МИД-а о исплати 4 000 динара мајору М. Васићу на име издржавања четника у јулу, стр. пов. 303, 1/14. 7. 1912; Решење МИД-а о исплати 4 000 динара мајору М. Васићу на име издржавања четника у септембру стр. пов. 526, 2/15. 9. 1912; В. Поповић, мајору [М. Васићу], 26. 5. / 8. 6. 1912).

²⁹ АС, МИД, ИО, К. 12, решење минситра иностраних дела М. Миловановића о издавању 500 динара М. Васићу у циљу набавке револвера и 260 динара мајору А. Марјановићу на име трошка преноса оружја у Прокупље, стр. пов. 194, 18/31. 5. 1912.

³⁰ Поповић је као капетан био чиновник Министарства војног али се налазио на распо-

*

Изгледа да је преимућство официра у извођењу четничке акције од јануара 1912. утицало на одлазак приличног броја војних лица у четовање на Козјак. Крајем јануара, заједно са Војином Поповићем, одсуства за одлазак у четовање су на тражење МИД-а добила и по тројица наредника и поднаредника, вероватно да би уз Поповића формирали Горски штаб и штабну чету.³¹ Месец и по дана касније шестомесечно одсуство „за иностранство“ добила су двојица потпоручника, Омиљ Глишић и Михаило Михаиловић, као и четири поднаредника.³²

У складу са српско-бугарским зближавањем и преговорима о савезу, герилци ВМОРО-а и српске организације нису се сукобљавали на терену током зиме 1911/1912. Српске чете су добиле упутство од МИД-а да избегавају сваки сукоб са комитама и свако насиље према егзархистима на терену, што су четници у пракси и поштовали. Гласови о српско-бугарском споразумевању на вишем нивоу утицали су на комите, те је 26. фебруара комитски војвода Игно Георгиев у мешовитом српско-егзархијском селу Кожљу јужно од Скопља, сељацима које је на збор окупила његова чета објавио да је акција Срба и Бугара заједничка, да је споразум склопљен и да борбе народности више нема. Нагласио је да је задатак свих да делују атентатима и диверзантским акцијама против османских власти, а затим је у селу спровео јединствену револуционарну организацију.³³

Складни односи четника и комита у источном Повардарју покварили су се већ у рано пролеће услед инцидента у селу Страцину 28. марта 1912, током кога је погинуо српски војвода Петко Илић. Наиме, будући да придобијање егзархиста, односно патријаршиста, из једног у други табор мирним средствима није представљало нарушавање мирољубивих односа, српске чете су током зиме на своју страну придобиле целу махалу села Страцина од четрдесетак кућа.

лагању МИД-а, док је начелник био чиновник Министарства унутрашњих дела, те се формално гледано његов сукоб са начелником не може посматрати као сукоб цивилних и војних власти (АС, МИД, ППО 1912, ред 794, комесар железничке полиције у Ристовцу Д. Ковачевић, врањском окружном начелнику М. Лазаревићу, пов. бр. 12, 17/30. 6. 1912, врањски начелник М. Лазаревић, МИД-у, 18. 6. / 1. 7. 1912; Батаковић, 1982–1983: 478–480).

³¹ Реч је о наредницима Стевану Симићу, Илији Трифуновићу и Светолику Ђирићу, те поднаредницима Војину Огашевићу, Симиши Петровићу и Велимиру Гавриловићу (АС, МИД, СПА 1912, МИД, МИВ-у, стр. пов. 26, 11/24. 1. 1912; исто, министар војни С. Степановић, министру иностраних дела М. Миловановићу, стр. пов. 25, 11/24. 1. 1912).

³² Поднаредници Радул Новаковић, Љубомир Новаковић, Ђурађ Миловановић и Ђорђе Радосављевић. Поднаредник Радул је иначе био стари четник (АС, МИД, СПА 1912, министар војни С. Степановић, министру иностраних дела М. Миловановићу, стр. пов. 25, 24. 2. / 8. 3. 1912).

³³ Бугарски дипломатски представници у Солуну и у Београду жалили су се на агресивно држање српских чета према егзархистима у околини Криве Паланке, Велеса и Дебра током фебруара 1912. године. У српском МИД-у, процењено је да су бугарске жалбе сасвим неосноване, али да представљају неку врсту упозорења Србима. Односно „жаљење унапред“ имало је по процени српског МИД-а задатак да покаже српској страни да би агресивност српских чета могла да створи препреке у споразумевању (Документи, 1984: бр. 216, 232, 254).

Ово село је представљало важну стратешку тачку и током раније четничке акције српске чете су више пута покушавале да га милом и силом заузму, како би из њега наставиле продор ка Овчем пољу, Кратову и Кочанима. Зато је овај успех представљао значајан добитак за српску страну. Поменутог датума, у ноћним часовима, вероватно у жељи да застраши или придобије локалног егзархијског првака, Петко је покушао да уђе у његову кућу, из које га је дочекао пуцањ и метак који га је тешко ранио у груди. Бесни због рањавања свог војводе четници су уз рањеног војводу у сигурност села Дубочице повели и тројицу егзархиста са собом. Петко је у Дубочици преминуо, а три таоца су, вероватно на инсистирање српског државног врха, убрзо пуштена.³⁴

Схвативши случај у Страцину као акт српске агресије, како га је приказивала опозициона штампа, јавно мњење у Бугарској се узнемирило и у штампи су се јављали узвици против пријатељства са Србијом. Иако је српска дипломатија изразила жаљење бугарској због овог догађаја и строго наредила четама пасивност спрам егзархиста, комитски војвода Симеон није био склон да олако пређе преко страцинске епизоде. Светећи се за Петков упад он је протерао српског свештеника и учитеља из села Нивичана и село увео у своју организацију.³⁵ Страцин је за Србе такође изгубљен, јер су локални егзархисти денунцирали турским властима сеоског војводу и још два сељака, те су сељаци ухапшени а војвода се одметнуо. До почетка јуна, уз помоћ власти све страцинске куће вратиле су се Егзархији.³⁶

Ни пуну седмицу након погибије војводе Петка, српски четници су се у источном Повардарју суочили са новим губицима. Трећег априла чета војводе Тодора Крстића Алгуњског, која је имала задатак да у тишини преведе чету војводе Бошка Митровића Вирјанца преко Вардара у Порече, где се радило на обнови српског четовања, примећена је од турских патрола у селу Рајчевце на

³⁴ Војвода Петко је пренет тајно ноћу у Србију, у складу с његовом умирућом жељом да почива у њеним границама. Његово тело у комитској опреми остављено у сандуку испред манастира Св. Пантелејмона у пограничном селу Лепчинцу, где је сахрањено, након што је председник владе дозволио сахрану. *Политика* је иначе сукоб у Страцину приказивала као сукоб чета, односно заседу коју су комити поставили Петку. Српска штампа и наводни дописи четника са терена јављали су да су комите не само смртно ранили војводу, већ и одвели Србе таоце из села. Аутор *Крвавих борби* представља догађај у складу са савременим документима (*Политика*, 22. 3. 1912, 2; исто, 24. 3. 1912, 2; *Крваве борбе*, 1912: 285–287; Трифуновић, 1930: 14–18; Документи, 1984: бр. 232, 254, 282, 331; АС, МИД ППО 1912, ред 68, Ф. 2, телеграм врањског окружног начелника М. Лазаревића МИД-у, пп. но. 1549 и 1550, 18/31. 3. 1912, исто, телеграм М. Миловановића, начелнику М. Лазаревићу, 18/31. 3. 1912; исто, Ф. 3, телеграм начелника М. Лазаревића, МИД-у, 20. 3 / 2. 4. 1912.

³⁵ Симон је иначе и пре него што је сазнао за Петкову погибију претио да ће протерати српске учитеље и свештенике из села Нивичана и Шталковице, због српског продирања у Страцин. Последње село било је српска енклава у Кратовској кази. (АС, МИД, КС, Ф. 60, скопски конзул П. Гавриловић, МИД-у, пп. но. 526, 15/28. 3. 1912; Документи, 1984: бр. 232, 254, 282, 331).

³⁶ АС, МИД, ИО, К. 12, капетан В. Поповић, Главној управи (највероватније МИД-у), стр. пов. 139, 6/19. 4. 1912; исто, исти, истом, 30. 5. / 12. 6. 1912.

Козјаку. Четници, којих је било тридесетак на окупу, растурили су се у мање групе са идејом да свака себи обезбеди продор бомбама. Најгоре је прошла група потпоручника Омиља Глишића која је налетела на скривену бусију, у близини села Шумата Трница, те је потпоручник погинуо као и три четника.³⁷ Војвода Бошко и један четник су рањени, док је један у продору поломио ногу, али су војводе Тодор и Бошко и остатак њихових људи успели да се извуку. Шеф штаба Војин Поповић је окупио растурене четнике и склонио их у Дубочицу. Борба код Шумате Трнице је за последицу имала наређење министра председника Миловановића шефу штаба преко врањског начелства да по сваку цену избегава сукобе како се дипломатија не би суочавала са протестима Софије и Цариграда. По Миловановићевим речима главни Вукови задаци били су организовање села и одржавање морала. Такође му је тражено, уколико је то могуће, да четнике који су требали да пређу Вардар задржи код себе, односно да не одустаје од њиховог пребацивања у Порече (Трифунувић, 1930: 18–21; Илић, 2006: 143).³⁸

Поповићу Вуку наређење није било ни потребно, будући да су му турске потере онемогућавале кретање, самим тим и пребацивање прековардараца у Порече. Осмочлана прековардарска чета се и 19. априла налазила уз штаб на Козјаку. Поповић је није задржавао уз себе само због тога што је чета услед рањавања војводе Бошка код Шумате Трнице и његовим одласком у Србију остала без старешине, већ и услед малобројности сопствене чете, која је бројала свега 12 људи. Вук је остављао могућност да упркос слабости своје чете из-

³⁷ Поред Глишића погинули су син четничког војводе Глигора Соколовића, Коста Ђорђевић родом из Ѓилиана и Светозар Михаиловић Пурца из Доње Тузле. Географско и социјално порекло погинулих носило је пуно националне симболике. Погибије младог потпоручника из угледне војничке куће, сина војводе који је погинуо од руке атентатора две године раније у околини Прилепа, четника из Старе Србије и добровољца из Босне, који је још 1908. за време Анексионе кризе дошао у Србију да се из ње бори за ослобођење и уједињење Срба, дирнуле су српску јавност. Патриотско друштво Српска браћа организовало је парастос војводи Петку и палим код Шумате Трнице у београдској Саборној цркви, нешто доцније и у Нишу. Парастосу у Београду присуствовали су политички, војни и друштвени врх, као и бројно грађанство. Колико је парастос био важан држави и јавности показује податак да је службу вршио шабачки владика Сергије уз саслужење 25 свештеника и ђакона. Нишком парастосу присуствовао је цео тамошњи официјерски кор и чиновништво, као и масе грађана. Хероизовање палих четника свакако је имало за циљ да припреми српско друштво за предстојећи ослободилачки рат и мотивише будуће ратнике на јуначке подвиге. Ваља нагласити да је у јавности као жртва сукоба код Шумате Трнице истицан и Милорад Малбашић, четник који се дан пре рајчанског сукоба грешком отровао и преминуо у селу Иванковцу, добивши од свог војводе Алгуњског уместо таблете кинина капсулу отрова за псе (Илић 2006: 143; *Крваве борбе*, 1912: 288–289; *Политика*, 27. 3. 1912, 2; 31. 3. 1912, 2; 6. 4. 1912, 1; 7. 4. 1912, 2; 10. 4. 1912, 1–2; 12. 4. 1912, 2; 1. 4. 1912, 2; АС, МИД, ИО, К. 12, телеграм врањског начелства МИД-у, стр. пов. 87, 23. 3. / 5. 4. 1912; капетан В. Поповић, Главној управи (највероватније МИД-у), стр. пов. 139, 6/19. 4. 1912; АС, МИД, ППО 1912, Р. 838, изјава Милана Васића секретара Одбора за народну одбрану, стр. пов. 1624, 28. 7. / 10. 8. 1912).

³⁸ *Крваве борбе*, 1912: 288–289; *Политика*, 6. 4. 1912, 2; АС, МИД, ИО, К. 12, телеграм врањског начелства МИД-у, стр. пов. 87, 23. 3. / 5. 4. 1912; министар војни С. Степановић, МИД-у, пов. Бр. 32, стр. пов. 88, 23. 3. / 5. 4. 1912; председник владе и министар иностраних дела М. Миловановић, врањском начелнику М. Лазаревићу, стр. пов. 89, 24. 3. / 6. 4. 1912.

врши наређење о пребацивању осморице четника преко Вардара, те је предлагао да, уколико из Србије у међувремену не стигне нови четовођа, стари четник поднаредник Радул Новаковић поведе прековардарце за Порече уколико се укаже повољна прилика за прелазак Вардара. Прековардарски четници нису пребачени до краја априла, до када су се крили по селима. Последњег дана поменутог месеца председник владе наредио је скопском конзулату да припреми њихов прелазак у координацији са капетаном Војином.³⁹

Преустројство командног ланца над четничком акцијом довело је до одласка Војина Поповића са терена у Врање у мају 1912. године, те је на Козјак почетком јуна као шеф Горског штаба упућен некадашњи четнички војвода поручник Светозар Ранковић са помоћником потпоручником Николом Брзаковићем и четири четника. По њиховом доласку с леве стране Вардара четнички кадар чинила су укупно 23 пробрана четника, од којих су готово половина били подофицири, а остали четнички ветерани и добровољци омладинци из Босне и Херцеговине који су у четничке кампове за обуку похађали 1908–1911. Неколико дана доцније са терена је повучен војвода Тодор Алгуњски са осам не баш искусних четника, те су на терену остали само ветерани, подофицири и полазници четничких кампова. До почетка јуна и у западно Повардарје је стигао нови шеф штаба поручник Михаило Недељковић Расински, а канал за пребацивање оружја и људи преко Вардара је коначно успостављен.⁴⁰ Након јуна 1912. извођење четничке акције дошло је под команду војних власти, у контексту припреме ратних операција, извиђања и припрема диверзија, те у архиву Министарства иностраних дела готово да и нема грађе о даљем раду четника на Козјаку и у источном Повардарју. Сама та чињеница показује да је доминација војних структура у заграничним пословима непосредно пред Први балкански рат извођење акције преместила из дипломатских канцеларија у војне штабове.

*

До обнављања српске четничке акције у лето 1911. године дошло је услед страха да ће српски супарници у Повардарју, пре свега ВМОРО, обновити акцију. Српско Министарство иностраних дела дало се на припрему обнављања четничке акције и структуре теренске, али и организације у Србији, међутим, пошто се убрзо показало да супарници нису агресивни спрема Срба на терену МИД се одлучио да у строгој тајности спроведе само организационо умрежавање на терену и наоружавање становништва. Четничку акцију је у

³⁹ АС, МИД, ИО, К. 12, капетан В. Поповић, Главној управи (највероватније МИД-у), стр. пов. 139, 6/19. 4. 1912; председник владе М. Миловановић, скопском конзулату, 17/20. 4. 1912; врањски начелник М. Лазаревић, МИД-у, стр. пов. 124, 18. 4/1. 5. 1912.

⁴⁰ АС, МИД, ИО, К. 12, капетан В. Поповић, Главној управи (највероватније МИД-у), 20. 5. / 2. 6. 1912; исти, Извршном одбору, 26. 5. / 8. 6. 1912; капетан В. Поповић, Главној управи (највероватније МИД-у), 30. 5. / 12. 6. 1912; АС, МИД СПА 1912, МИД, министру војном С. Степановићу, стр. пов. 98, 26. 4. / 5. 5. 1912.

овом периоду првобитно водио непосредно МИД, укључујући у њу само врањско окружно начелство и скопски конзулат. Укључивање Одбора за народну одбрану у заграничне послове убрзо се показало као непрактично, те су у акцију укључени гранични официри, док се поменути Одбор из ње искључио. Приближавање Првог балканског рата довео је до преузимање превласти над спровођењем акције од стране војних лица, пре свега припадника организације Уједињење или смрт. Учешће водећих личности поменуте организације у четовању пре 1908. и њихов преовлађујући утицај у заграничним активностима након маја 1912. доводило је историографе у забуну, те се често јављају наводи да су завереници имали пресудни утицај у заграничним тајним акцијама Србије и пре 1912, што није у складу са чињеницама. Иако на основу расположиве грађе није могуће тврдити да су српски четници склопили неку врсту савеза са ВМОРО-ом у време непосредно пре или након склапања савеза Србије и Бугарске, може се сматрати да су војводе и шефови штабова на терену са комитама успоставили неку врсту договора о ненападању и одвојеног припремања за коначни сукоб са заједничким непријатељем.

SERBIAN CHETNIK ORGANISATION IN THE EASTERN POVARDARJE 1911–1912

Summary: *Serbian chetnik organization stopped its activities after the Young Turk Revolution of 1908, just as the Komitas and Andarts did with their guerrilla actions. Serbian chetnik organization joined the Serbian political organization of the Ottoman empire after the promulgation of its constitution in the Ottoman Empire. The pressure of the new regime soon provoked the resumption of the revolutionary action of the IMRO, and then of the Serbs as well. Serbian Chetnik troops have been appearing on the Mount Kozjak and in the areas around Kriva Palanka and Kumanovo since the summer of 1911, and work on their organization and the creation of a revolutionary network began to accelerate in May 1912. In 1911 and 1912 Serbian Chetnik troops did not clash with the IMORO commitas, but established tolerant relations in order to fight separately against a common enemy. Serbian troops also avoided conflicts with the Ottoman army, and their main goal until the summer of 1912 was the revolutionary organization and arming of the Serbian population. From that moment their main goal was preparation of divergent actions in waiting for the moment of the outbreak of war between the Balkan allies and the Ottoman Empire. This paper focuses on organization of Serbian chetnik troops in the Ottoman Empire, as well as on changes in the command and execution of their actions. It was written primarily on unpublished and hitherto unused material from the Archives of Serbia, and on the basis of a small number of published documentary and narrative sources and literature.*

Key words: *the Balkans Alliance, Vojislav Tankosić, Milovan Đ. Milovanović, chetniks, IMRO, the Ottoman Empire.*

Библиографија

- Архив Србије, Министарство иностраних дела: Просветно-политичко одељење (МИД, ППО); Строго поверљива Архива (МИД, СПА); Извршни одбор Српске организације у Врању (МИД, ИО).
- Батаковић, Д. (1982–1983). Сукоб војних и цивилних и власти у Србији у пролеће 1914. *Историјски часопис*, 29–30, 477–492.
- Документи (1984). *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. V/1. Војводић, М. (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи (2009). *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. II, 3/1. Алексић-Пејковић, Љ., Џамбазовски, К. (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи (2009а). *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. II, 3/2. Алексић-Пејковић, Љ., Џамбазовски, К. (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи (2009б). *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. II, 4/1. Алексић-Пејковић, Љ., Џамбазовски, К. (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Документи (2009в). *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. II, 4/2. Алексић-Пејковић, Љ., Џамбазовски, К. (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности.
- Илић, В. (2006). *Српска четничка акција 1903–1912*. Београд: Ecolibri.
- Казимировић, В. (2013). *Црна рука, личности и догађаји у Србији од [Мајског] преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*. Београд: Прометеј.
- Крваве борбе* (1912) *Крваве борбе српских чета по Македонији и њихов рад од почетка 1903. до данас*, Београд: Браћа Савић и комп.
- Политика* (1912).
- Роровић, Џ. (1927). Rad organizacije Ujedinjenje ili smrt, (granični oficiri). *Нова Европа*, 16–5, 139–151.
- Поповић, Ч. (1927а). Рад организације „Уједињење или смрт“, припремање за Балкански Раг. *Нова Европа*, 16–10/11, 308–328.
- Службени војни лист* (1912).
- Тајна превратна организација* (1918) *Тајна превратна организација, извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну, по белешкама вођеним на самом процесу*. Солун: Штампарија „Велика Србија“.
- Трифуновић, И. (1930). *Крв четника*. Београд: Планета.